

Ülkər ƏLƏKBƏROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi
e-mail:ulker.elekberova@bk.ru

ÜZÜT

Ulker ELEKBEROVA

UZUT

Summary

Beliefs and view of Turkic connected with soul were analyzed. Soul is considered as the main value and connecting link of all three worlds. All ceremonies and rituals are concentrated around it. Important transitional period in the life of the human beings: death. This is stage consist of beliefs, customs, spiritual and mystical items. This study investigated the transitional periods such as the death of the protagonists in folktales which belong to Turkish people. Many beliefs and traditions which come from past to present and which belong to the period before islam, have kept living in our traditions. The beliefs and practices of Turkish people contain the overtones of historical culture. Ancient Turkish religion, shamanism and Turkish mythology underlie the present beliefs and practices. Have the vital importance for Turkish literature thanks to mythological and folkloric items of them.

Key words: soul, uzut.

Улькер АЛЕКБЕРОВА

ЮЗИУТ

Резюме

В статье проанализированы верования и представления тюркских народов, связанные с душой человека. Душа рассматривается главной ценностью и связующим звеном всех трех миров. В тюркских и монгольских языках существует много слов для обозначения души и ее состояния. Можно заключить, что душа выходит из тела человека в момент смерти. В статье проанализированы доисламские элементы в погребальной обрядности казахов и материалы по шаманству у телеутов. В статье проанализированы душа в древних верованиях тюрков Алтая и ее свойства по представлению телеутов, Среднеазиатский тул и его Сибирские параллели, домусульманские верования и обряды в Средней Азии и обряд изгнания “черной души” в страну мертвых у хакасов. Эти верования сохраняются в пословицах и поговорках тюркского народа. В статье проанализированы традиционные представления хакасов о злых духах айна.

Ключевые слова: душа, юзют.

Ruh kut kimi yaranır, sus kimi verilir, tın kimi nəfəs alır, sur kimi görünüb himayə edir, yula kimi şamanın qanlıq prosesində iştirak edir, öz kimi xüsusiləşir, sünə kimi ölüdən çıxır, üzüt kimi o biri dünyaya gedir. Yəni bir tək ruh – kutdu. Digərləri kutun, yəni ruhun hal dəyişmələrinin, çevrilmələrinin keçici adıdır.

“Eskiçağ və ortaçağda Altay türklərində ölüm” əsərində *özüt/üzüt* sözünün on lüğətdəki qarşılığını verdikdən sonra J.P.Ru belə bir nəticəyə gəlir ki, üzüt bir-başə ölü ilə bağlıdır, *öliniün ruhudur*, *ölüdən* başqa bir anlama da gəlmir. M.Kaşğarlının sözlüyündə və ya məmlək hakimiyyəti illərinə aid olan ərəb-qıpçaq sözlüklərində bu söz qeyd edilmişdir. (1,117). Ölülərin sərsəri dolaşan ruhlarına al-

taylılar üzüt, yakutlar *üör* deyirlər. Kazan müsəlmanlarında öür kəlməsini xatırladan *ürək* kəlməsi də vardır ki, öülələrin sərsəri ruhlarına deyilir (14,177). Şorlarda *sürən* ölü dəfn edilənə qədər onun yanında olur, sonra üzütə çevrilir. Dəfnə qədər ölünün yanındakı sürəni iri ağ əski ilə tutub onun ağzına yeridirdilər. Şorlarda da, xakaslar kimi yas və dəfn mərasimində şaman qamlıq etmirdi (15,67). A.V.Anoxin üzütü ruhun xüsusiyyətlərinə aid etsə də, doğru olaraq onu *öli* sözü ilə mənaca eyni tutur. Üzüt sözünün bu mənası müasir teleutlarda və kumandinlərdə qalıb. Onlar üzütləri, yəni öülələri dəfn etdikdən sonra üzütlər aləminə (*üzüt yer*) köçməmişdən əvvəl uzaqlaşdırırdılar. İlk növbədə onlar sağ qalan qohumlar üçün təhlükə idi. Üzütlər insan bədəninə girib onu xəstələndirə bilərdi. Onlarla mübarizə aparır, vaxtı ilə yaşadıkları evdən, şamanlar da xəstələrdən qovurdular. Kumandinlər inanırdılar ki, dəfndən sonra üzütləri *üzüt yerinə* yola saldıqdan sonra onlar orada yer üzündə yaşadıkları kimi yaşayırlar, insanlara zərər vermirlər.

Teleutların inancına görə, üzüt yalnız insana məxsusdur. Üzütlər *jel-salkın*, yəni meh kimi təsəvvür edirlər. Teleutların üzüt, sünə və jel-salkınla bağlı təsəvvürləri sırf insana məxsus olub, ölünün ruhu hesab edilir. Xakasların ənənəvi dünyagörüşündə yeddi ruhdan biri kimi göstərilir. *Sünə-Sürnü* insan öləndən sonra qırx gün ərzində varlığını sürdüren insan ruhunun aldığı yeni addır. Sünə alt dünyaya (*alt tilekey*) keçəndə aldığı yeni hal *üzüt* adlanır. Kaçınlərdə öləndən 40 gün sonra qəbirlə ev arasında qalan, hələ öldüyünü bilməyən üzütə *ebertux* deyirdilər. Qohumlarının xahişi ilə şaman onu o biri dünyaya göndərirdi (2). Teleutlar sünə üçün hazırlanmış yeməyi qabda pəncə-rənin önünə, sonrasa həyəətə çıxarıb tabut düzəldilən yerə qoyurdular. Onlar ölən adamın sünəsinin də bu ehsanı yeyəcəyinə inanırdılar: “*Ölqön kijidi azrap yat*”. Sünəyə yemək qoyanda deyirlər: “*Jürü bolzon pojın içtin, Ölqön bolzon sünən içsin*”- “Nə qədər sağ idin özün yeyirdin, Öldün, sünən yesin”. Həyəətə qoyulmuş yeməyi oraya bağlanmış it yeməli idi. Qanadlı heyvanlara yemək olmazdı, çünki sünə onların arxasınca uçub onlardan yeməyi ala bilməzdi. İt isə həmişə qapıdadır. Sünə ondan asanlıqla yeməyi qəbul edə bilərdi. Teleutlar ehsan süfrəsinə bal qoymazdılar, çünki bal qanadlı arıların məhsuludur. Sünəyə ondan xeyir yoxdur (3, 266). Xakaslar ölən insanın ruhunu başından çıxan kiçik bulud kimi təsəvvür edirdilər. Xakaslar ölü ölən zaman onu yerə qoyurdular. Düşünürdülər ki, əgər insan yumşaq yerdə ölsə, onda onun xutu (kutu) onu çətinliklə tərək edər. Xakaslarda belə adət vardır ki, ailə üzvləri və yaxınları ölü ilə vidalaşanda onun ayağından yapışırdılar. Ondan bağışlama diləyirdilər. Bu zaman qorxmaq qadağan idi (17, 522). Nqanasanlarda dəfndə iştirak edən kişi bir ay ova gedə bilməzdi. Nqanasanlarda yas evindən olanlar natəmiz hesab edildiyi üçün yasdən sonra ilk dəfə çayı keçmək istəyəndə çayın sahibindən icazə almalı, ona maral qurbanı kəsib, dərisini başı və ayaqları üstündə çaya atırdılar (23, 42).

Teleutlarda və xakaslarda olduğu kimi şorlarda da ölü ruhu inancı qorunub saxlanmışdır. Şor folklor mətnində deyilir ki, bir nəfər ölən adamların evində işıq görüb girir. Ölülərin ruhu ona zərər verir. O huşunu itirir, onu çöllükdə tapandan sonra o xəstələnir. Şaman qamlıq edəndən sonra üzütlərdən onun ruhunu geri alırlar-“*üzütterden qudummy aldəryp*”. O sağalır (4,329). Şorların inancına görə,

üzüt soyuq külək şəklində insanın ürəyindən keçir. Əgər soyuq havada papaq başa sıx qoyulmayıbsa, o külək onun ruhunu götürüb aparır. Şorlar inanırlar ki, üzütlər gələndə öz aralarında pıçıltı ilə, səs-küylə gəlirlər (4, 331). Kaçınlar üzütün qasırga şəklində gəlib yer üzündə gəzib insanların ruhunu aparmasına inanırlar. Üzütün tutduğu adam qəfildən xəstələnir, qarnı ağrıyır, ürəyi bulanır. Üzütü xəstənin bədənindən çıxarmaq üçün xüsusi adamlar dəvət edilirdi. Onlar xəstəni paltarla döyür, ona tüpürür, kömürdə tütün yandırır qoxusuna verir, qaynar kömürü xəstənin yanına gətirirdilər. Bununla, od ilahisinə tapınmış olurdular. Xəstəni odla arındırmaq istəyirdilər. Bəd ruhların kömürdən qorxub qaçması inancı burada özünü göstərir. Bədəne girmiş üzütü hansı ölünün ruhu olduğunu müəyyənləşdirənə qədər bir-bir ölümlərin adı ilə çağırırdılar. Xəstə buna reaksiya vermədikdə sağların adlarını çəkməyə başlayırdılar (Bu, irəlidə qeyd edəcəyimiz Azərbaycanda geniş yayılmış ruh ölçmə mərasimi ilə səsləşir). Xakaslar hələ də deyirlər: “*Xuün ol ayna, kizinin xudu xap aparça, anan kizi ol parça*”, yəni “*Qasırga iblisdir. O, insandan ruhunu oğurlasa, insan ölür*” (2). Şorlarda üzütün soyuq külək, kaçınlarda qasırga şəklində təsəvvür edilməsi teleutların jel-salkın haqda inancları ilə üst-üstə düşür. Şorların sünə haqda inancları xakasların inancı ilə eyniyyət təşkil edir. Teleutların inancına görə, *Aldaçi* insan sağ ikən onun yulasını yeyir və öldürür. Sonra da sünəsi ilə birgə gəzir (3, 265). Şorlar inanırlar ki, ölənin adamın sünəsi onu yeyən ayna ilə birlikdə gəzir. Onlar gəzəndə yolda sağ adama rast gəlsələr, onunla salamlışırlar. Ayna və sünə sağ adamı xəstələndirirlər. Ölənin adamı hansı xəstəlikdən ölübsə, onun sünəsinin hücum etdiyi adam da o xəstəlikdən ölür. Xakas beltirlər inanırdılar ki, səhrada görünən göy məhşəl ulusda kiminsə öləcəyini bildirir. Göy məhşəl insan ruhunu təcəssüm edir (15, 66). Kaçınlar və qızillar inanırdılar ki, dəfn adətlərinə əməl edilmədikdə, yas mərasimi tam qaydası ilə keçirilmədikdə o, üzütə çevrilib insanlara zərər verir. Ölü ruhu inancı əksər dünya xalqlarında mövcuddur. S.A.Tokarev “Dinin ilkin formaları” əsərində ölünün ruhunun Floridada tindalo, Avstraliyada uyltana adlandırılması və dəfn adətləri haqda məlumat vermişdir (18, 180-192).

Üzüt suyar mərasimi - Şorlarda üzütün qovulma mərasimi *Üzüt suyar* adlanır. Üzüt qohumların bədəninə daxil olub onu xəstələndirir, evlərinin qapısını döyüb onları qorxudur. Üzüt bəd ruh kimi çıxış etdiyinə görə onu qovurlar. Bu ayinin digər adı *Alım-bilad*. İnsan öləndən 40 gün sonra şaman qamlıq edib *sünəyə* yol göstərib, onu yola salır. Getməmişdən əvvəl sünə qohumları ilə vidalaşır. Qohumlar əllərində bir fincan yeməklə (iki fincan götürmək olmaz) ulusdan kənara qədər sünəni yola salıb, fincanları yerə qoyurlar. Şaman qamlıq etməmişdən əvvəl gətirilən yeməkləri bir böyük qazana töküüb, qazanın kənarlarını qırır. Sonra qazanın yanında od qalayıb yeməyi sol əli ilə ocağa atıb deyir: “*Erte parğan sürünə, mıynan iç, mıynan gi!*”- “*Tez gedən sünə, bundan ye, bundan iç!*”. “*Qalyan pisten cıp parzan!*”- “*Son dəfə bizdən ye və get*”. “*Paza piske kel qatyspasy, syranaj pargan sen polar!*”- “*Bir də bizim yanımıza gəlib bizə qoşulmaq sənə lazım olmayacaq. Sən burdan birdəfəlik gedəcəksən*”. Əgər ölənin kişidirsə, şaman balta ilə qamlıq edir. O, üzütlə əl görüşəndə əli əvəzinə balta verir (4, 333). Üzüt suyar mərasiminin bir variantı da xakaslarda olduğu kimi xəstənin

başının üstündə ölümlərin adının sadalanması, insan bədənində girib onu ölümcül xəstələndirən üzütə adı ilə mürüciət edərək, onu qorxutmaqdır (4, 440).

Xuyux salçalar – Xakaslar yas mərasimini ölünün 3, 7, 12, 40-cı günləri qeyd edirdilər. Xakaslar dəfndən sonra yas mərasiminin 3-cü günü qəbir üstünə getmirdilər. Yeməyi evdə yandırırtdılar. İnanırdılar ki, yasin 7-cı günü ölünün ruhu evdən özünə aid əşyaları (kəsiləndə yerə düşmüş dirnağın, saçını, meşədə unutduğı ov əşyalarını) yığışdırır. Yasin 12-ci günü evdə keçirilirdi. Qohum-əqrəbanın, kənd camaatının gətirdiyi ərzaqları odda yandırırtdılar. Buna “xuyux salçalar” deyirdilər və bu şəkildə ölünü yedirirdilər. Yasin 40-cı günü ölü üçün mühüm gün sayılır, ölünün ruhu 40-cı gün öldüyünü başa düşüb evinə gəlir və “*ibiriqe*” ritualında iştirak edir. 39-cu günün gecəsi bütün qohum-əqrəba “saqıçaa”da toplaşırtdı. Atəşdə ölü üçün nəzərdə tutulmuş yeməkləri yandırırtdılar. Səhərisi gün qəbr üstünə gedirdilər. Orada da ocaq qalayıb, yeməkləri ocağa atıb, tüstüsü ilə ölünün ruhunu doyuzdururdular. Yarımillik yas mərasimində isə qəbirstanlıqda ocaq qalamırdılar. Yeməkləri tikə-tikə ətrafa atıb, qəbrin ətrafına araki çiləyirdilər (17, 532).

Tamax ürtenq – Qəbir üstündə qəbrin yanında yaşlı qadın ritual kimi ocağın yanındakı taxtaya sağ ayağını basaraq, sağ əli ilə ölü üçün nəzərdə tutulmuş yeməyi ocağa atır. Beləliklə, ölünün ruhunu yedirdirdi (17, 523).

Kazan və Sibir tatarlarında 3,7,40 və il keçirilsə də ölü üçün yas yeməyi vermək xarakterik deyildir. Baxmayaraq ki, IV və V günlər gecə evə gələn ölünün ruhu üçün yanmış yağ iyi gəlməsi üçün ocaqda yağlı nəşə qızardırtdılar (27, 323). Nqanasanlar 3il ərzində ildə 1 dəfə qəbir üstünə gedir, orada maral öldürüb, apardıqları yeməklərlə birgə qəbrüstündə qoyub qayıdırtdılar (23, 43).

Üzüüt odu – Ölünün qohumları hər il ağac budaqlarından sal hazırlayıb, üstündə ocaq qalayıb gecə çayla axıdırtdılar. Üzütlərin o salın üstündə çayları keçdiyinə inanılır (4, 335). Şorlarda insan öləndən sonra 7 gün ərzində ölünün yaşadığı evdə ocaq yanır və o müddət ərzində gecələr nağılçı çağırır nağıl danışdırtdılar. Bu inanc teleutlarda da vardır. Ölü evində ocağı söndürmür, böyüklər gecələr yatmır, nağılçı (kaiçı) çağırtdılar. Bu, qəbirdən evə gələn üzütü qovmaq üçün edilir. Şorların və teleutların inancına görə, insan öləndən dəfn olunana qədər ölünün sünəsi evdə olur. Hər şeyi eşitdiyinə görə ölünü yad edəndə qohumlar onun haqda xoş sözlər deyirlər. Üzüüt gecələr evdə ocaq yananda gəlib pəncərədən baxır, qapının cəftəsini və öz paltarlarını tərpedir.

Qərbi Tacikistanda yaşayan dağ taciklərinin inancına görə, bütün varlıqlardakı kimi hər bir insanın da “can”ı olur. İnsan ona görə canlıdır. Can insanın qanında olur və insan öləndə gözə görünmədən qanla birlikdə çıxır. İnsan öləndən sonra 3 gün ərzində onun qanı və canı öldüyü yerdə olur. Yas evinin ritual təmizlənməsi mərasimi yasin III günü keçirilir. Qırğızlar arasında geniş yayılmış ənənəyə görə onlar ölünün baş tərəfində şam yandırtdılar. Ölünün uzadıldığı yerdə 3 gün şam yandırırtdılar onun tüstüsü və yanmış mumu ilə yurdu təmizləyirdilər (25, 9). Ölünü tərk edən can, ruh şəkildə Pərvərdigarın yanına gedir, qəbir dünyasına gedən ruhdur, can isə həmişəlik yoxa çıxır. Ruhun pərvanə, kəpənək və ya quşa çevrilməsi ən yaxşı hal hesab edilirdi. Ölünü gecə pəncərəsi açıq otaqda saxlayırtdılar. Açıq pəncərənin önünə isə qabda un qoyurdular. Səhər onun üzünə

düşən izlərə (quş, kəpənək, pərvanə, pişik) baxırdılar. Bu inanca əsasən, axşam işığın başına fırlanan pərvanələri öldürmək olmazdı. Onlar ölən əcdadların ruhu hesab edilirdi. Onları ehtiyatla tutub qanadlarını isti kərə yaği ilə yağlayırdılar. Bununla, ruhları doyururdular. Qəbirüstü abidələrdəki pərvanə şəkilləri ruhun qərargahı kimi dəyərləndirilir (33, 30). Taciklərin dəfn və yas mərasimi ilə bağlı adətləri digər türk xalqlarının ritual və inancları ilə səsləşir (bax: 19; 20; 38; 35).

Qərbi Tacikistanda yaşayan dağ taciklərində ailə başçısı rəhmətə gedəndə “barakati dasti murda” – ölünün əlinin bərəkəti mərasimi keçirilirdi. Ölünün ovucuna bir tikə xəmir, duz və ya un qoyulub ovcu sıxılırdı ki, əlinin, barmaqlarının izi xəmrə düşsün. Bərəkət kimi hər hansı şəxsi əşyası da götürülə bilirdi. Bu əşyanı edqori – yadigar da adlandırırdılar. Bu mərasimə Mərkəzi Asiyanın digər xalqlarında da rast gəlmək olar. Məsələn, Türkmənistan beludjalarında “peşoni rozidar” – ölünün alnına gümüş pul qoyulur, sonra yaxınlarına verilir ki, ruzu və xoşbəxtlik evdən getməsin (33, 20-23). Dağ taciklərinin inancına görə ev tikmək, yeni evə köçmək qəbri bildirir, yəni əbədi evə - qəbrə köçməkdir. Həm dağ taciklərinin, həm də Azərbaycan türklərinin inancına görə yuxuda dişin düşməsi, çiyət, ölünü aparan xərək ölüm əlaməti hesab edilir. Altay folklorunda Erlik öküz şəklində buynuzlu və ya qara kəlin üzərində təsvir edilir. Azərbaycan yuxuyozmalarına görə öküz Əzrayılı bildirir. Əzrayıl Erliyin can alma funksiyasını yerinə yetirir, mifik təfəkkürdə onun yerini tutur. Yakut inancına görə, yuxuda yurdun dirəyi qırılırsa, bu yurd sahibinin ölməsinə əlamətdir (34, 66). Bu həm Azərbaycanda işlənən “Evimin dirəyi uçdu” ifadəsinin, həm də tatarlarda bir nəfər öləndə onun alaçığının yıxılması adəti ilə səsləşir. Əksər türk xalqlarında bar verməyən ağaclar qəbr üstünə kölgə salması məqsədi ilə əkilirdi.

Yakut inancına görə, əgər ölü gözü, ağızı açıq ölərsə və ya yatmış adama bənzəyर्सə, ölünün yanındakı şam əsirsə, bu, növbəti ölümün olacağını bildirir (34,83). Yakut inancına görə, yas evindən kimsə ilk ay tutulmasına qədər buz bağlamış gölə ayaq basarsa, onda həmin gölün balıqları arıqlayır, ölür və artmır. İnanca görə əgər ölünün aparıldığı tabut ağır dısa, deməli içindəki ölü bu dünyanı narahat, nigaran tərkd edib. İnanca görə, naşükür adamın qəbri qazılmış torpaqla dolmur (34, 72). Azərbaycan inancına görə, xeyirxah insanın qəbri geniş düşür. Yakutlar ölməzdən əvvəl ağ günəşlə (Ürün kün - yakutlar qırmızı deyil, ağ günəş deyirlər.) vidalaşmağı özlərinə borc bilirdilər (34, 11). Yakutlar da digər türk xalqları kimi ölünün geyimi, silahı və əşyalarının o biri dünyada ona yararlı olacağına inanırdılar (34, 19). Şamanlığa inanan Sibir türklərinin dəfn mərasimi E.S.Novik tərəfindən də araşdırılmışdır (26).

Yasın 40-ıncı günü qəbir ziyarətindən başqa evin təmizlənməsi - *üzütdən üidin için arular* olur. Təmizlənmə mərasimini şaman qamlıq edərək yerinə yetirir. Şaman qamlıq zamanı davulu ilə evin hər küncündən davulun üstünə damcı düşürmüş kimi toxunaraq, ölü üçün axıdılmış göz yaşlarını yığır. Mərasimin sonunda üzütü də tutub göz yaşları ilə birgə çölə atır. Bu zaman qışqıraraq deyir:

*“Kəskən ağajına,
Kəmdəqən bolzo jərinə.
Ailu jərdən airilğanzın,*

*Aldıs kənğa tabılğanzın
Kündüjərdən airilğanzın
Kündüs kənğa tabılğanzın!*” (3, 263).

Teleutlarda ölən insanın kut və yulasını yeyən Aldaçı ruhunu da evdən qovurlar. Bu qorxulu ruhu qam bu sözləri deyərək qovur:

*“Alıp parğan Aldaçı
Jin parğan jimaəkçəzi, şau!”* (3, 263).

Aldaçını A.V.Anoxin qorxulu ölüm mələyi kimi qeyd edir. Aldaçı daha əvvəl ölən qohumun ruhudur və o dünyada ölünün ruhunu ilk o qarşılayır (Altay və tuvalıların təsəvvürünə görə, Erliyin nökrəri Aldaçı və ya *Üsməkçi* ölməkdə olan insanın ruhunu çəkir-*tin alqaş*. Cənubi tuvalıların təsəvvürünə görə, Erliyin əsas köməkçisi *Xoxnuud* adlanır (10, 271-279).

Ulaqan telenqitləri də digər türk xalqları kimi dəfnin 3, 7, 9, 40- cı günləri, I və III illərində *“Ölqöndördinq bayramı”*- ölümlərin bayramı deyilən yas mərasimi keçirir, qəbiristanlığa gedirlər. Ulaqan telenqitləri xristian olduqları üçün kilsəyə gedib dua edirlər. Tabut və qəbirüstü duaları isə altay və rus dillərində edirlər (30).

Xara tas – Yas evində ölü uzadıldığı yerdə teleutlar kətan, kəndir lifi yandırır və üstünə daşlar qoyurlar. 7 gün sonra o daşı qəbir üstünə aparıb deyirlər ki, qoy üzüt də daş kimi qəbirdə yatsın. Azərbaycan inancları sırasında ölü evdən çıxarılanda götürülən yerə daş qoyub sonra da onu qəbrin yanına qoyurlar. Daş məhz qoyan adam götürməlidir. Ehsan süfrəsini də məhz açan adam yığmalıdır. Azərbaycan inancının qaynağı, mənası aydınlaşır. Xakaslarda içində ölü olan tabut qoyulan yerə çayın kənarından gətirilmiş yumru qara daş qoyulurdu. Yurdun qapısı möhkəm bağlanırdı və “xara tas” qoyub dua edirdi ki, bu evdə bir də heç kim ölməsin, “xara tas” ölünün yerini tutsun. Xakaslarda “xara tas” yurdda 7 gün, qızıllarda isə 40 gün saxlanırdı. Qara daşı ya qəbrin yanına aparıb qoyurdular, ya da qəbiristanlıq tərəfə atıb “Qoy sənin “xara tas”ınla birgə qara ruhun xarazın da evdən getsin”. Qara daş qoyulmuş yeri yuyurdular. Dəfndə iştirak edən qadınlar baş örtülərinə və ya bellərinə qara qurşaq bağlayırdılar və iynə sancırdılar. Dəfndə iştirak edən südəmər körpəsi olan zahı qadın evə gəldikdən sonra ilk südünü atmalı idi, yoxsa körpəsi xəstələnə bilərdi. Ocaqdan götürülmüş kömürü döşlərinə 3 dəfə fırladıqdan sonra onun südü qara ruhlardan təmizlənmiş hesab edilirdi. Xakas inancına görə, qəbiristanlıq tərəfə barmaqla göstərmək olmazdı. Bu hal baş versəydi, hər iki əlin barmaqları dişlənilib “Barmağımdan qan gəlir” demək lazım idi. Azərbaycanda da bu inanc vardır və bu qadağaya əməl edilir (29, 159). Xakaslar isə ölünün yatağına xoruz bağlayırlar. Ona görə onlar xoruzu yemirlər, onun bədləkləri özünə çəkdiyinə və aynaları - bəd ruhları təmsil etməsinə inanırlar (2). Tatarlar ölünün alaçığını yıxırdılar (1, 102). Azərbaycanda *“evim yıxıldı”* ifadəsinin arxaik kökündə bu inancın durması ehtimal oluna bilər.

Çımır mərasimi – Üzüt insanın ağzından girib, qarnına gedərək ağırlara səbəb olur. Üzütü xəstənin bədənindən çıxarmaq üçün teleutlar Çımır mərasimi keçirirlər. Kiçik belin üzərinə kömürlər yığılır. Evin küncünə un, yağ və tütün qoyulub yandırılır. Üzütün uzaqlaşdırılmasına aid digər mərasimlər kimi bu

mərasim də xəstəyə su çilənməsi ilə başlayır. Şaman xəstə üzərində duanı əvvəl yavaş səslə, sonra get-gedə səsinə qaldıraraq oxuyur:

<p>”Çıdır, çıdır. Kandu üzüt, karajək-na? Çıdır, çıdır. Toluk cain tolğondın-ba? Aral cain ailəndin-ba? Kuyun bolup kuiburdun ba, Salkın bolup sabırıldın ba? Çıdır. Yakşı ətkənin yazıq poldı, Çıdır. Yidə ətkənin ilək poldı, Çıdır. Ak takanı ajıp kəldin-ba Çıdır. Adı yolın aidınıp ottur, Tijin bolzo tiştənbə, Tilim bilə çəçilip ottur. Çıdır. Yajıl otko janzairım,</p>	<p>Kızıl otko kistairım, Jida mınanjempərim. Çıdır. Kök təmirqə kistairım, Jardın tiqinə janzairım. Çıdır. Kapsıgaiga kabılıp ottur, Adı bajın aidınıp ottur. Çıdır. Kəskən-sən ağajına Kəmdəqəndə jənına Alıp parğan Aldaçın bila Jip barğan jiməkçin bila, Çıdır. Idim bolzo kabağən, Üm bolzo süsəqən, Ağırım bolzo təbəqən, Adı jolın aidınıp ottur! Çıdır.” (3, 264).</p>
--	--

Teleutlar şərab çəkəndə qazana üzütün girib şərabi içdiyinə və buna görə şərabin az çıxdığına inanırlar. Xəstə üzərindəki çimir mərasimi şərab qazanı üzərində də keçirilir. Şamanın qanlıq zamanı üzütlər məkanında getməsi, onların içki məclisini dağıtması və bunu onların səsləri ilə imitasiya etməsi N.P.Direnkovanın “Teleutlarda şamanlığa dair materiallar” əsərində əksini tapmışdır (9, 168-170). Teleutların inancına görə, üzüt ölü ilə birlikdə unudulur. Ölü unudulanda üzüt də unudulur. Yakutlar ölünü dəfn edib dönəndə yolda ocaq qalayıb üstündən atlanırlar. Bununla onlar bəd ruhdan arınırlar. J.P.Ru bunu atəşdən keçə bilməyən ölünün onların arxasınca gələ bilməyəcəyi kimi mənalandırır (1, 156). Tatarlarda ölünün ailə üzvləri, heyvanlar və alaqlar arınmaq məqsədilə iki atəş arasından keçirilirdilər. Beltir və saqaylarda da eyni inanc mövcud olmuşdur (1, 101). Sibirin türk xalqlarının ənənəvi inanclarında odla arınma barədə geniş yayılmışdır (15,38).

Üzüt ağacı – Xakasların inancına görə, adalarda yetişən kökləri qırmızı, giləmeyvəsi göy olan ağac üzüt ağacıdır. Uşaqlara və böyüklərə o ağacın ətrafından keçmək, ona toxunmaq olmaz. Üzüt ağacını kəsmək, odun kimi istifadə etmək, ev heyvanların ona toxunmasına imkan vermək olmaz (16, 157).

Xuraylaanı – xakaslarda dul qadın taxta fincana süd süzüb üzərini ağ parça ilə örtərək, əlində tutub, “xuray, xuray” (Rəhm et, xilas et) - deyərək, tabutun ətrafına 3 dəfə fırlanırdı. Bu ritual Aqın buryatlarında da vardır. Ölünün ailəsi və qohum - əqrəbası *xadak və sadan edezi tabakı* əllərində tabutun ətrafına 3 dəfə fırlanırlar (22, 604). Beltirlərdə isə əgər ölənin kişidirsə, günəşin hərəkəti istiqamətində, qadındırsa, əksinə fırlanırdılar. Adətə görə, yaşlı qadın və ya kişi əlində bir fincan südlü çayla tabutun ətrafında günəşin hərəkəti istiqamətində 3 dəfə fırlanır. Sonra içmək üçün yaxın qohumlarına verir və qəbrin yanında ocaq qalayıb, ölü üçün nəzərdə tutulmuş yeməkləri ocağa atıb yandırır, yəni Ot-ıçək (ana od). “Çe, ot-ıçək, azıranmal!” (17, 530).

Alastau – Qazaxlar dəfndən sonra ölünün büküldüyü kilimi, keçəni odla təmizləyib gecə evin damına qoyurdular. Bu da odla təmizləmə - alastau adlanırdı. Ölünün yuyulduğu yeri odla yandıraraq təmizləmək həm qazaxlarda, həm də tuvalılarda rastlanır. Qazax inancına görə, ölü ölən ev qan içində, məkruf hesab edilir. Buna görə ehsan evdən kənarı hazırlanır. Digər türk xalqları kimi qazaxlar da 40 gün ölü ölən otaqda işığı söndürmürdülər. Əgər ölünün başı tərənərsə, ölü olan otağın qapısının kandarına sağ tərəfdən mismar vurulurdu. Bu, növbəti ölümün olmaması üçün edilirdi (11, 135). Kazan və Sibir tatarlarının inancına görə, əgər kənddə ölüm ayağında olan xəstə varsa qapıları kilidlə-mirdilər. Ölünün ruhu Ərvah (Sibir tatarları ölünün ruhunu ərəb termini ilə ərvah adlandırır) qapılardan keçib hamı ilə vidalaşa bilsin (27, 323).

Ocaqda yandırılan əşya və qidaların tüstü vasitəsilə ölünün ruhuna göndərilməsi Aqın buryatlarında da mövcud olmuşdur.

Huqa namşi – Aqın buryatlarında lam dua oxuyaraq, ölünün geyimlərini, sevdiyi yeməkləri və adı yazılmış kağızı beş rəngli iplə birlikdə ocaqda yandırır. Adın kağıza yazılıb yandırılması buddizm ritualıdır (22, 601).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, insan öləndən sonra onun ruhu ilə bağlı inanc və adətlər Azərbaycan folklorunda ruh ölçmə və yas mərasimləri ilə bağlıdır. Bizdə də ölü ruhundan qorxulur, ölü ruhunun sağ insanları tutmasına inanılır.

Ruh ölçmə: Azərbaycanda xalq arasında insan xəstələndə deyirlər ki, onu yasında plov və ya halva ehsanı verilməyən qohumlarından birinin ruhu tutub. Ruh tutan insanı “ruf ölçən”lər müalicə edirlər. Ruh ölçən üç gün ardıcılıqla ruh tutan xəstənin baş yaylığı ilə ayin icra edir. Ruh ölçənə xəstənin baş yaylığını, çörək tikələri, duz, kömür, pendir, soğan (və ya sarımsaq) gətirirlər. Ruh ölçən “öz əlimlə deyil, müqəddəs babamın (və ya nənəmin) əli ilə ölçürəm” (və ya “mənim əlim yox, Fatimeyi-Zəhranın əli olsun”) deyərək, yaylığı öz qapısının kandarında açıb, sağ qolunun dirsəyini yaylığın bir ucuna qoyub, digər əli ilə kənarı nəşə tutmuş kimi əl hərəkəti edir. Sonra ruh ölçən sadalanan ərzaqları (əşyaları) yaylığın içinə qoyub, yaylığı düyünləyib bağlayır. Xəstənin yaxınları heç bir söz demədən bu yaylığı xəstənin kürəyinə çırpmalı, sonra da yatanda başının altına qoymalı idilər. Sonra bu boxçanın içindəkilər bir müddətdən sonra qəbiristanlığa atılır. Bunu insanlar görməməli idi. Ayinin IV günü xəstəni tutan ölünün ruhunu dəqiqləşdirmək üçün ruh ölçən qalan ərzaqların tikələrindən istifadə edir. Ruh ölçəndə olan hər bir tikə xəstənin ölən qohumlarının adını daşıyır. Məsələn, çörək atanın və əminin, duz ananın və nənənin, kömür dayının, soğan qardaşın ruhunu ifadə edir. Onlar mərkəzində tərəzi olan yerə çəkilmiş dairənin üzərində bir-birindən eyni məsafə ilə aralıqda düzülür. “Tərəzi”ni (ucuna iynə bağlanmış sapı və ya təsbehi) dairənin mərkəzinə tuturlar. Dayaq nöqtəsindən asılı olmadan tərəzinin təsadüfi tərənəşi, hansı ünsürə tərəf hərəkəti kimin ruhunun xəstəni tutduğunu müəyyənləşdirir. Yas mərasimində eyni qayda ilə hansı növ plovu ehsan üçün bişirəcəklərini öyrənirlər. Ərzağın növləri plovun növlərini təmsil edir. Bundan sonra ruh ölçən xəstəyə ruhu onu tutan ölünün torpağını isti su ilə dolu vannaya qatıb, bu vannanı qəbul etməyi məsləhət görür. Sonra kasıblara plov ehsanı verilir (7, 143-144).

R.Əfəndiyevin Nuxa qəzasından qeydə aldığı bu mərasim Qarabağdan ruh tutma ilə bağlı qeydə alınmış mətnlə eyniyyət təşkil edir: “Ruf tutmaq belədir ki, uzun dəmirdi. Dəmirin başı toppuz kimi olurdu. Dəmirin baş tərəfinə ip bağlayırdılar. O ipi əlində fırradırdı, kənarına da kömür qoyurdu, çörəh qoyurdu, dəmir qoyurdu. Sora da o əliyi fırrada-fırrada açırdı. Açılanda dəmir o tərəf-bu tərəfə yellənirdi. Nə bilim, ürəyində bir-bir o ojaxda ölən kim varsa – atasının, anasının, babasının, nənəsinin addarını deyirdi, hansına tərəf gedirdisə, deirdi səni filankəsin rufu tutuf. Sora yeməhlərin addarını deyirdi – dolma, pulov, filan şey. Deirdi səni babaan rufu tutuf, cümə axşamı pulov bişirərsən. Plovu bişirirdilər, onnan da uşağın xəsdəliyi gedirdi. Ruf tutan adamın axşam tərəfi görürdün halı dəyişirdi, ürəyi bulanırdı, yuxusu pozulurdu, heysiz olurdu. O dəyqə deyirdilər ki, munu kiminsə rufu tutuf. Onun rufunu götürənnən sora düzəlirdi, yaxşı olurdu” (13, 147). Ruh ölçmə mərasimi eyni şəkildə Masallıdan da qeydə alınmışdır (25, 51).

Ölünün ruhu haqda təsəvvürlər Azərbaycan folklorunda ruh haqda inanclarda və mifoloji mətnlərdə yaşamaqdadır. Ölü ruhu ilə bağlı “Gecələr qəbiristanlığın yanından keçməzlər”, “Ölüdən danışmazlar”, ölüdən danışanda “Torpağı xəbər aparmasın”, “Qəbri nurla dolsun” deyərlər və s. bu qəbil inanclardandır. Altay və Orta Asiyada ölünün adı çəkilməzdi. Bu, onu geri gətirmək kimi başa düşülürdü (1, 101). Azərbaycanda bu gün də həftənin cümə axşamı ölünün ruhunun yaşadığı evə gəldiyinə inanılır. Ona görə, yeməyə duz atanda ölünün adını çəkirlər ki, ruhu şad olsun. Ölünü yuxuda görmək xeyrə yozulmur. Ruhuna yasin oxudulur ki, ruhu o dünyada rahat olsun.

Azərbaycan inanclarına görə, ölü yumağa aparılanda onun yerinə daş qoyulur. Üç gündən sonra o daş götürülüb atılır ki, bir də ora ölü düşməsin. Meyit evdən çıxanda ona bir nəlbəki halva çalınır. O iy ölü ilə çıxmaldır. İnanca görə, halva imam ehsanıdır, ölüyə qalan elə halvadır. Ölünü yola salanda oğul, qız, qohum onunla qucaqlaşır yola saldıqlarından onlar “ruflu” olurlar. Ruhlu olan adamlar gərək üç gündən yeddi günə kimi ölü qüsulu verib çimsinlər. Qüsulun sözləri belədir: “Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Mən ölü ruhu tökürəm”. Üç dəfə sağ çiyindən, üç dəfə sol çiyindən, üç dəfə başın üstündən axar suyun altında dayanaraq, qüsulun sözlərini deyilir, ölünün ruhu da axıb gedir. O adam çimsə, o sözləri deməsə, ruh heç vaxt ondan getmir. Sonra o adamın sümüyü ağırlaşır, ağır olur, başı, beli ağrıyır. Çünki o ruh onun bədənində qalıb. O, ölən adama da pısdı çünki, o, rahat yatmır. Yeddi gündən sonra o keçir insanın sümüyünə. Sonra o adama fəsadlar törədir. Ölən adama ölü yiyəsinin ürəyi çox yanarsa, dünyagörüşlü adamlar o qəbrin üstündən bir çimdik torpaq götürür, o əziz adamının kürəyinə torpaq atırlar. Torpağı atandan sonra elə bil həmin adamın yangısı azalır. Bir az özündə səbir tapır. Evin böyründə çadırdan yas yeri düzəldir, üç gün orda lampa yandırırırdılar. Gecə də, gündüz də o lampanı yanırırdı. Üç gündən sonra onu söndürürlər. Lampanı ölünün gözü o evdə qalmasın deyə yandırırırlar. Üçüncü günün axşamı həm o yas yeri dağıdılır, həm də o lampa götürülür. O işıq atılmır, işığı atmazlar. Meyiti aparanda köhnə çarix, at nalı, mismarları yığıb asırdılar atın boynuna ki, at qəbiristanlığa gedəndə bağı çatlamasın. Yasin üçüncü günü hüüzür sahibləri qəbir üstündən gəlirdilər, ona yaxabağlama deyirdilər. Yas sahibinin yaxasını seyid, molla düymələyirdi və yaxud

da, deyirdi ki, yaxanı bağla. Yasın üçüncü günündən sonra kişilər saqqalın təmizləməli, kadınlar yuyunmalı, ölüyə əlini vursa, qüsullanmalıdı ki, ölənün ruhu dağınıq yerdə qalmasın, qəbrə cəm olsun. Adına günü evdə xörəyə duz atanda “bu ocaqdan gedən ölülərin ruhuna bişirirəm” deyilir (13, 146-147).

İnanılır ki, ölənün ruhu dolanır, gözə görünür, onlara hər şey agah olur. Ruh hər adamın gözünə görünür. Şəki folkloruna aid örnəklərin birində deyilir ki, bir nəfər yolda üşüyən qıza paltosunu verib maşınla evinə aparır. Səhəri gün paltosunu almağa gələndə məlum olur ki, o, rəhmətə getmiş qızın ruhudur. Palto isə qızın qəbir daşından asılıb. Növbəti mətndə isə qatar şoferinin gözünə görünən rellərin üstündəki ağ paltarlı qadıncıdan və rellərin üstündəki körpədən bəhs edilir. Məlum olur ki, körpənin anası bir ay bundan əvvəl ölüb. Ananın ruhu uşağı qoruyur. Başqa mətndə qadının rəhmətə gedən anası çöldən pəncərənin qabağında oturan vəziyyətdə gözünə görünür (6, 120). Yaxınlarının acısının ruha agah olmasını Qarabağdan qeydə alınmış “Ruhun inciməsi” mətndə görmək olar. Mətndə deyilir ki, cavan oğlu ölən bir ana yandığından 40 gün heç nə yemir, lakin 40-cı gün dözə bilməyib çörəyin arasına halva çəkib samanlıqda gizlicə yeyir. Yuxuda oğlu ona 40 gün verilən ehsanın, oxunan duaların yox, məhz samanlıqdakı çörəyin canını rahatlatdığı, anası ac qaldıqca ruhunun incidiyini bildirir (8, 206).

Burada üzütdən, yəni ölü ruhundan danışmışkən, bir məsələni də qeyd etmək istəyirik ki, məzarında rahat olmayan, yəni xortlayan ölünün ruhu *Xortdan-xortlamış* bu dünyaya gələrək insanlara zərər verir. Yakutlar bu tip ölü ruhuna *Üer* və ya *Yüer*, *Yor* deyirlər. Yakut mifoloji mətnlərində onlar intihar edənlərin, dəlilərin və gecələr insanlara bədxahlıq edən şamanların bəd ruhlarıdır. Yakut inancına görə, qadınla abaasının (bəd ruhların) yaxınlığından doğulan uşaqlar abaasının uşaqları *Üer* hesab edilirdi. Ölən şamanların ruhu bəd ruhlara *üerderə* çevrilir (21). Yakutların inancına görə, insan 70 yaşa qədər yaşamalıdır. Əgər tez ölürsə, bu, abaasının işidir. V.F.Troşanskiyin verdiyi məlumatlara görə isə *Üör* abaası deyil, əcdadların və ya valideynlərin kutudur. Şaman *Üörü* tutub “tüktüja” deyilən xüsusi qaba həbs edib, yurdun tavan tırindən asırdı (36, 48). Yakut inanclarını araşdıran A.E.Kulakovski də *Üördən* bəhs etmişdir (34, 46-49). Hələ öldüyünü bilməyən qəbirlə ev arasında qalan, 40 gün yer üzündə gəzən ruhlara xakaslar *Ebertix* deyirdilər (15, 62). Bolqar türkləri buna *Azğın*, başqırd folklorunda *Ubir* deyirlər. *Ubir* cadu və sehribazlığı öyrənmək üçün ruhunu şeytana satan insanın xortlamış ruhudur. Qərbi Sibir türklərində *Ubir* ölmüş ifritənin və ya intihar edənin gecələr məzarından çıxan ruhudur. Bu inanc Kazan və tatarlarında, Qaraçay-Balkarlarda da mövcuddur (5, 286). (Sibir tatarlarında *Ubir* haqda ətraflı bax: 24, 80-83). Tar tatarları ölmüş sehribazların ruhuna *Ubir* deyirdilər (27,324). Xakaslar isə evindən kənardə ölən, zorla öldürülən qəbirdə özünə rahatlıq tapmayan, öldüyü yerdə gəzib dolaşan insanların ruhuna *Xubay* deyirdilər. Bundan başqa, xakaslar cənazənin yanında duran, onun qalıqlarını silən ölünün ruhuna *Yeyen*, yarıda kəsilmiş hamiləlik zamanı doğulmamış uşağın ruhuna isə *Aan* deyirlər. İnanca görə, *Xubay* sarı köpək şəklində gecələr yolçuları qorxudur. Xakaslar inanırdılar ki, həyatda çox pisliklər edən insanın ruhu *Aynaya*, yəni bəd ruha çevrilir. *Ebertki* isə sahibinin gəzdiyi yerlərdə gəzib dolaşan, sonra ilahi hakimin yanına gedən ölü

ruhudur. Altaylarda və xakaslarda ölən uşağın ruhuna *Xara-ımay* deyirdilər. Bu, 5 yaşa qədər uşağın kutunun bəd ruhlardan mühafizə etmək məqsədi ilə Umay (İmay) adlanması inancından irəli gəlir (16, 157).

Onu da qeyd edək ki, bu xortlamış ölü ruhu xüsusiyyətləri ilə demonik varlıqlar silsiləsinə aid olur. Funksiyasına görə artıq demonik, xtonik varlıq kimi çıxış etdiyindən mövzunun sərhədlərini aşır.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk və monqol xalqlarında ruh haqda təsəvvürlər eynidir. Azərbaycan yas mərasimlərinin arxaik kökündə üzütlə bağlı inanclar durur. Ölü ruhu və yas mərasimləri ilə bağlı inanclar, rituallar əksər türk xalqlarında üst-üstə düşür. Bu gün də bu inanc və qadağalara əməl edilməsi şüuraltı kodlaşmış yaddaşın nişanıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. J.P.Roux. Eskiçağ ve ortaçağda Altay türklərində ölüm. İstanbul, Kabaçlı Yayınevi, 1999.
2. Бурнаков В.А. Шаманство-Традиционные представления хакасов о злых духах айна. Internet resursları.
3. А.В.Анохин. Душа и ее свойства по представлению телеутов. Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.8. Л., 1929.
4. Шорский фольклор. Записи, перевод, вступительная статья и примечания Н.П.Дыренковой. Изд., АН. СССР.М., 1940.Л.
5. F.Bayat. Türk mitolojik sistemi. Cild II, 2 basım, 2007, Ötükən.
6. Şəki folklor örnəkləri. II kitab. B., Elm və Təhsil, 2014.
7. Решидбек Ефендиев. Несколько сведений о народной медицине в Нухинском уезде. СМОМПК, IX выпуск, 1890, II отдел.
8. Folklor da bir tarixdir: Qarabağ folkloru antalogiyası. III kitab. B., Elm və Təhsil, 2012.
9. Дыренкова Н.П. Материалы по шаманству у телеутов. Сборник Музея Антропологии Этнографии. Т.Х. Электронная библиотека.
10. Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. Ленинград. Издат. Наука. 1975.
11. Мусагажинова.А.А. Доисламские элементы в погребальной обрядности казахов Павлодарского Прииртышья. Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2015. №1. (28).
12. Троицкая А.Л. Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины Верховьев Зеравшана. Тр. Ин-та Этнографии им. Миклухо-Маклая. Т. X. С. У. П. Л., 1971.
13. Бутанаев В.Я. (Абакан). Обряд изгнания “черной души” в страну мертвых у хакасов. Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции. Тезисы докладов международной научной конференции. Якутск, ЯГУ Издат. 1992.
14. Folklor da bir tarixdir: Qarabağ folkloru antalogiyası. II kitab. B., Elm və Təhsil, 2012.
15. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск. Изд. Наука. 1992.
16. Бурнаков В.А. Традиционные представления хакасов о душе. Археология, этнография и антропология Евразии. 2007. 1 (29).

17. Бурнаков В.А. Смерть и похороны в культуре хакасов. Круглый стол. 2009. Стр. 521-536.
18. Токарев С. А. Ранние формы религии. М., Изд. Полит. Лит. 1990.
19. Рахимов М. Обычаи и обряды связанные с похоронами у таджиков Кулябской области. Известия А.Н. Тадж. ССРСР. 1953, № 3.
20. Зайцев В.Н. Религия и обычаи горцев Западного Памира. Туркестанские ведомости. Спб., 1904, 89-91.
21. Бравина Р.И. Представления якутов о духе Юэр. Вестник ЛГУ, Серия: история, язык, литература, 1982, выпуск 3, №8.
22. Цыденова Д.Ц. Ритуалы, направленные на благополучие здравствующих в погребальном обряде Агинских бурят. Проблемы истории, филологии, культуры. 2009. 1 (23).
23. Попов А.А. Душа и смерть по воззрениям нганасанов. / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XX начало XX в.) Изд. "Наука", Ленинград. Отдел. Ленинград.1976.
24. Мифология Сибирских татар и символах образов и вещей. Изд. Спб., Омск. 2013.
25. Masallı folklor örnəkləri. İis. V., 2013.
26. Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. Опыт сопоставления структур. М., Изд. "Восточ. Литератур" РАН. 2004.
27. Валеев Ф.Т. О религиозных представлениях Западносибирских татар. / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XX начало XX в.) Изд. "Наука", Ленинград. Отдел. Ленинград.1976.
28. Дьяконова В.П. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке. / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XX начало XX в.) Изд. "Наука", Ленинград. Отдел. Ленинград. 1976, стр. 268-291.
29. Бутанаев В.Я. Традиционная культура и быт хакасов. Хакасское Книжное Издательство. Абакан. 1996.
30. Исмайылова Е.И. Современное состояние семейно-обрядового фольклора Улаганских теленгитов. (internet resursları).
31. Баялиева Т.Дж. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. Изд. "Илим", 1981.
32. Моногарова Л.Ф. Архаичный элемент похоронного обряда Памирских таджиков (ритуальный танец). Полевые исследования Института этнографии 1979 года. М., 1983.
33. Бабаева Н.С. Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности (конец XIX – начало XX века). Душанбе: Дониш, 1993.
34. Кулаковский А.Е. Материалы для изучения верований якутов. Записки Якутского Географического Общества. Якутск. Типография. 1923 г. Книжка 1.
35. Бобохонов Р.С. Пережитки древних верований горных таджиков Южного Таджикистана (XX в). Журнал "Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики". Серия "Гуманитарные науки", 2012, №3.
36. Трощанский В.Ф. Эволюция черной веры (шаманство) у якутов. Казан. УЗКУ. 1904. Кн. 4.